

Όπως συμβαίνει με την ενσωμάτωση των μεταναστών ή με την αφομοίωση του ξένου. Αυτό το «φαινόμενο πένθους» δεν περιμένει συνεπώς το θάνατο. Δεν περιμένουμε το θάνατο του άλλου για να αμβλύνουμε την ετερότητά του. Η πίστη υπαγορεύει ταυτόχρονα την αναγκαιότητα αλλά και την αδυνατότητα του πένθους. Με διατάζει να επωμιστώ το(ν) άλλο(ν), να το(ν) ζωογονήσω μέσα μου, να το(ν) εξιδανικεύσω, να το(ν) εσωτερικεύσω, αλλά και να μην ολοκληρώσω την εργασία του πένθους: ώστε ο άλλος (το άλλο) να παραμείνει άλλο(ς). Είναι πραγματικά, ενεργητικά και αναντίρρητα νεκρό(ς), αλλά εάν το(ν) επωμιστώ ως εάν να ήταν μέρος του εαυτού μου, και εάν συνεπώς εκλάβω με ναρκισσιστικό τρόπο αυτόν το θάνατο του άλλου μέσω μιας επιτυχημένης εργασίας πένθους, αφανίζω το(ν) άλλο(ν), μειώνω ή απαρνούμαι το θάνατό του. Εκεί αρχίζει η απιστία, εκτός κι αν συνεχιστεί έτσι, δυναμώνοντας κι άλλο.

E. P.: Νομίζω, αντιθέτως, ότι η *επιτυχημένη* εργασία του πένθους δεν συνιστά απιστία. Επιτρέπει την επένδυση σ' ένα νέο αντικείμενο, που διαιωνίζει την ανάμνηση του παλαιού. Πενθούμε ευκολότερα τα πρόσωπα που αγαπήσαμε παρά

«ενδοβολή», που επινόησε ο Σαντόρ Φερέντσι. Η ενσωμάτωση περιγράφει μια διαδικασία διά της οποίας το υποκείμενο εισάγει φανταστικά ένα αντικείμενο στο εσωτερικό του σώματός του, ενώ η ενδοβολή περιγράφει τον τρόπο με τον οποίο ένα υποκείμενο εισάγει απ' έξω αντικείμενα στο εσωτερικό της σφαίρας των ενδιαφερόντων του, σύμφωνα με έναν (νευρωτικό) μηχανισμό που αντιτίθεται στο μηχανισμό της (παρanoiκής) προβολής.

όσα μισήσαμε. Στην πρώτη περίπτωση, παραμένουμε πιστοί στην αγάπη μας γι' αυτόν που πέθανε αγαπώντας ένα άλλο αντικείμενο. Στη δεύτερη περίπτωση, είμαστε πιστοί στο μίσος μέσω της διαδικασίας ενδοβολής του και της συσχέτισής του με ένα άλλο αντικείμενο.

Z. Nt.: Ναι, αλλά διαιωνίζουμε το αγαπημένο αντικείμενο προδίδοντάς το, ξεχνώντας το. Πρέπει όντως, πρέπει να ξεχάσουμε *για τα καλά* το(ν) πεθαμένο, όπως είπα μια μέρα, και πρόκειται κατά βάθος για την ίδια μετουσίωση, «πρέπει όντως να φάμε, πρέπει να φάμε καλά»³⁹. Η πίστη είναι άπιστη.

E. P.: Η έκφραση «άπιστη πίστη» ή του «επιτυχημένου πένθους ως αποτυχημένου πένθους» υπενθυμίζει τον διπλό χαρακτήρα της μελαγχολίας: συνιστά πηγή τόσο της δημιουργικότητας όσο και της καταστροφής. Αλλά σκέφτομαι επίσης όλα όσα λέτε για τη συγχώρηση. Γιατί θα έπρεπε να «συγχωρούμε το ασυγχώρητο» σ' εκείνον που δεν ζητά συγχώρηση⁴⁰;

Z. Nt.: Δεν είπα ότι *πρέπει* να συγχωρούμε το ασυγχώρητο. Πρότεινα να αναλύσουμε την έννοια της συγχώρησης που κληρονομήσαμε. Πρόκειται επίσης για ένα ζήτημα κληρονομιάς. Η κληρονομιά αυτή είναι ταυτόχρονα εβραϊκή, χρι-

39. «Il faut bien manger», ou le calcul du sujet» (συζήτηση με τον Ζαν-Λυκ Νανσύ), στο *Points de suspension*, ό.π.

40. Η συγχώρηση ήταν το θέμα του σεμιναρίου του Ζακ Ντεριντά στην EHESS, μεταξύ 1996 και 1999. Βλ. επίσης «Le siècle du pardon. Entretien avec Michel Wieviorka», στο *Foi et savoir*, ό.π.

στιανική και ισλαμική, με έντονο χριστιανικό αποτύπωμα. Δύο αντιθετικές λογικές διεκδικούν αυτή την κληρονομιά. Όποια επικρατεί, επιβάλλει μια συνθήκη: κατά την πρώτη λογική, η συγχώρηση δεν έχει νόημα παρά εκεί όπου ο εγκληματίας ζητά συγχώρηση. Ο ένοχος αναγνωρίζει το παράπτωμά του, βρίσκεται ήδη στην πορεία της μετάνοιας και του αυτομετασχηματισμού. Είναι ήδη, κατά κάποιον τρόπο, ένας άλλος. Σ' αυτή την περίπτωση, η συγχώρηση δίνεται ως *αντάλλαγμα* της μετάνοιας και του μετασχηματισμού. Είναι μια *υπό όρους* συγχώρηση.

Η δεύτερη λογική, εξίσου παρούσα αλλά σε μικρότερο βαθμό, ήτοι «κατ' εξαίρεση» (και εγγυάται τον ουσιωδώς εξαιρετικό χαρακτήρα της συγχώρησης), είναι η λογική της αποδιδόμενης μέσω χάριτος ή της απροϋπόθετης συγχώρησης: σ' αυτή την περίπτωση, συγχωρώ *όποια κι αν είναι* η στάση του ενόχου, έστω κι αν δεν ζητά συγχώρηση ο ένοχος, έστω κι αν δεν μετανοεί. Τον συγχωρώ *ως ένοχο*, ως τωρινό, ενεργητικό ένοχο, τον συγχωρώ στο βαθμό που είναι ένοχος (ένοχη) ή, ακόμα, που παραμένει ένοχος (ένοχη). Αυτές οι δύο λογικές είναι ανταγωνιστικές και αντιθετικές, αλλά εξίσου ενεργές στο λόγο της κληρονομιάς μας. Όπως είπα, η μία είναι κυρίαρχη, ενώ η άλλη είναι πιο διακριτική, λίγο έως καθόλου ορατή.

Αλλά υποστηρίζω, αναλύοντας την καθαρή συγχώρηση, όπως και την καθαρή φιλοξενία, ότι η καθαρή συγχώρηση οφείλει να συγχωρεί αυτό(ν) που παραμένει ασυγχώρητο(ς). Εάν συγχωρήσω το(ν) συγχωρητέο, τότε δεν συγχωρώ, γιατί αυτό είναι εύκολο. Εάν συγχωρήσω το παράπτωμα (το

«τι») της μετάνοιας ή την ίδια τη μετάνοια (το «ποιος-ποια»), τότε συγχωρώ κάτι άλλο ή κάποιον άλλο πρόσωπο από το έγκλημα ή τον εγκληματία. Τελικά, το πραγματικό «νόημα» της συγχώρησης βρίσκεται στη συγχώρηση ακόμα και του ασυγχώρητου, ακόμα κι αυτού επίσης που δεν ζητά συγχώρηση. Πρόκειται για μια ανάλυση λογικής τάξης της έννοιας *συγχώρηση*, και της απορίας στην οποία είναι και *οφείλει να παραμείνει* αφοσιωμένη, ώστε να μένουμε πιστοί στον προορισμό της, στην έκκλησή της και στο μέτρο της εκπληκτικής αμετροτήτάς της.

Ε. Ρ.: Σε ό,τι αφορά την υπό όρους συγχώρηση έχετε δίκιο, και εξάλλου η κατάργηση της θανατικής ποινής μάς υποχρεώνει κατά κάποιον τρόπο σε μια τέτοια συγχώρηση, όχι μόνο απέναντι στον εγκληματία που βρίσκεται σε κατάσταση παραφροσύνης, αλλά και για όλους τους άλλους. Νομίζω ότι θα χρειαστεί μια μέρα να σκεφτούμε να καταργήσουμε αυτό που παρήγαγε η κατάργηση: την «ισοβίως ισόβια» καταδίκη, τη διά βίου φυλάκιση χωρίς δυνατή επιστροφή. Ίσως δεν θα πρέπει να την καταργήσουμε, αλλά να διατυπώσουμε *εν είδει αρχής* τη δυνατότητα κατάργησης της. Βαρύνει κυρίως ορισμένους δολοφόνους που είναι υπότροποι ή επιρρεπείς σε ανεξέλεγκτες και ασυνείδητες δολοφονικές ενορμήσεις, τις οποίες θεωρούμε αναπόδραστα επικίνδυνες. Αλλά νομίζω ότι, από τη στιγμή που η θανατική ποινή δεν υπάρχει πια, θα έπρεπε να καταργηθεί αυτή η ισόβια ποινή, αν όχι στην πράξη, τουλάχιστον ως προς την αρχή της. Θα έπρεπε πάντως να την ξανασκεφτούμε.

Δεν μιλώ για σήμερα. Η κατάργηση της θανατικής ποινής ενίσχυσε μάλλον την αρχή της ισόβιας ποινής. Αναρωτιέμαι αν θα μπορέσει μια μέρα η κοινωνία μας να έρθει αντιμέτωπη με την ιδέα (η οποία είναι σχεδόν μη αποδεκτή, και δη αφόρητη) ότι δεν υπάρχει μηδενικός κίνδυνος, ότι πάντα και κατ' ανάγκη υπάρχει ένας κίνδυνος υποτροπής, έστω κι αν είναι ελάχιστος. Θα υπάρχει πάντοτε ένας κίνδυνος, ακόμα κι αν ο εγκληματίας έχει γίνει *άλλος άνθρωπος*, για παράδειγμα ύστερα από μακρά κράτηση, ακόμα κι αν έχει αναγνωρίσει *συνειδητά* τον απεχθή χαρακτήρα του εγκλήματός του, ακόμα κι αν είναι βέβαιος πως δεν θα το διαπράξει πάλι. Νομίζω ότι, για να έχει νόημα μια ποινή, θα πρέπει να αποδεχτεί αυτή την ιδέα της απροϋπόθετης συγχώρησης για την οποία μιλάτε.

Σκέφτομαι τη δίκη του Άιχμαν⁴¹. Μπορούμε να τον συγχωρήσουμε;

Ζ. Ντ.: Η έννοια της συγχώρησης παραμένει ξένη στην τάξη του νομικού και του πολιτικού στοιχείου. Κατά τη διάρκεια μιας δίκης, μπορούμε κάλλιστα να καταδικάσουμε κάποιον σε θάνατο, χωρίς αμνηστία και αμείλικτα, και από την άλλη, εκτός δίκης, να τον συγχωρήσουμε και να του συγχωρήσουμε το έγκλημά του. Πρόκειται για δύο διαφορετικές τάξεις. Ο Άιχμαν καταδικάστηκε σε θάνατο, πράγμα που

⁴¹. Χάννα Άρεντ, *Ο Άιχμαν στην Ιερουσαλήμ. Η κοινοτυπία του κακού* (1963), ό.π. [Σχετικά με τον Άιχμαν, βλ. τη σημ. 5: «Βία κατά των ζώων», σ. 164 – Σ.τ.Μ.]

αποτελεί εξαίρεση στην ιστορία του Ισραήλ, όπου η θανατική ποινή καταργήθηκε κατά τη διάρκεια της δίκης. Θα μπορούσαμε να πούμε πολλά για την ιστορία του δικαίου αυτής της χώρας, της μόνης απ' όσο γνωρίζω όπου, μέσω ευφημισμών που δεν ξεγελούν κανέναν, τα βασανιστήρια έχουν αναγνωριστεί επισήμως, σε ορισμένες περιπτώσεις, από τις υψηλότερες θεσμικές αρχές της χώρας.

Ε. Ρ.: Γνωρίζετε, κατά πάσα πιθανότητα, ότι το ασυγχώρητο στην περίπτωση του Άιχμαν δεν ήταν η θανάτωση ανθρώπων αλλά η υποβολή τους σε άχρηστα μαρτύρια. Βρίσκουμε πάλι εδώ το ζήτημα του «καθαρού θανάτου». Γι' αυτό αγανάκτησε όταν, κατά τη διάρκεια της δίκης, ορισμένοι μάρτυρες επικαλέστηκαν τις θηριωδίες που διαπράχθηκαν από τα Ες Ες. Βλέποντας την ταινία των Rony Brauman και Eyal Sival (*The Specialist*), εντυπωσιάστηκα διαπιστώνοντας ότι η υπερκανονικότητα του Άιχμαν, αυτό που στοχάστηκε η Χάννα Άρεντ μιλώντας για την «κοινοτυπία του κακού», αυτή λοιπόν η κανονικότητα συνορεύει με την τρέλα. Και πράγματι, μας πιάνει φρίκη όταν ακούμε τον Άιχμαν να διαβεβαιώνει ότι αποκηρύσσει το ναζιστικό σύστημα, την ίδια στιγμή που διεκδικεί τον όρκο πίστης σ' αυτό το σύστημα, που τον μετέτρεψε σε δουλικό υπηρέτη ενός απαίσιου εγκλήματος.

Σε αντίθεση με μια ορισμένη μετα-αρεντιανή βουλγκάτα, δεν θεωρώ ότι ο Άιχμαν υπήρξε ένας ηρεμότατος χαμηλόβαθμος αξιωματούχος ή ότι ο οποιοσδήποτε μπορεί να γίνει ένας Άιχμαν ή ένας ναζιστής. Η «τρέλα» του, δηλαδή η ακραία κανονικότητά του, εναρμονιζόταν με την εικόνα

του ναζιστικού λόγου, ο οποίος επικαλούνταν την πλέον ορθολογική, την πλέον «κανονική» επιστήμη, για να ενεργοποιήσει το πλέον τρομακτικό έγκλημα, το «πέραν οποιουδήποτε κανόνα» έγκλημα, μέσω της αναζήτησης του απολύτου (της τελειωτικής λύσης). Ίσως μόνο οι φροϋδικές και λακανικές έννοιες μας επιτρέπουν να συλλάβουμε τα χαρακτηριστικά αυτής της κανονικότητας που συνορεύει με την τρέλα, αυτής της αντιστροφής του κανόνα σε μια παθολογία. Κατά συνέπεια, θεωρώ ότι το βασικό πρόβλημα αυτής της δίκης ήταν η στάση του εισαγγελέα Gideon Hausner. Δεν κατάλαβε ποιος ήταν αυτός ο εγκληματίας, δεν συνέλαβε το νόημα του εξωφρενικού αλλά λογικού και κανονικού λόγου του, και το μόνο που έκανε ήταν να αποβάλει κατά κάποιον τρόπο τον Άιχμαν από την τάξη του ανθρώπινου είδους, μετατρέποντάς τον σε τέρας, σε υπάνθρωπο που δεν είναι δυνατό να κριθεί με βάση τον ανθρώπινο νόμο. Σ' αυτές τις συνθήκες, δεν ήταν εφικτή καμία συγχώρηση γι' αυτό τον άνθρωπο, ο οποίος εξάλλου δεν ζητούσε συγχώρηση και γνώριζε ότι ήταν καταδικασμένος. Νομίζω ότι σ' αυτή την περίπτωση, όπου έχουμε όντως να κάνουμε με κάποιον που ήταν άμεσα υπεύθυνος για την προώθηση μιας γενοκτονίας, θα πρέπει να επιμείνουμε στην ιδέα ότι κάθε άνθρωπος, όποιος κι αν είναι οι πράξεις του, μετέχει στο ανθρώπινο είδος και δεν θα πρέπει να αποβληθεί απ' αυτό ως ένα μη ανθρώπινο στοιχείο. Η ωμότητα, η ενόρμηση για καταστροφή, η τρέλα του κανόνα εγγράφονται στην καρδιά του ανθρώπινου είδους. Κι αυτό ακριβώς είναι το πρόβλημα.

Ζ. Ντ.: Καταρχήν, το δίκαιο αποτελεί ανθρώπινη θέσπιση. Θεωρείται μάλιστα τέτοια, ακόμα κι αν πάντοτε, στην αρχή, μια θεϊκή ιερότητα το επιτρέπει, το θεμελιώνει και εν ολίγοις το νομιμοποιεί (είτε αυτό αναγνωρίζεται ρητά είτε όχι). Κατά τη χριστιανική λογική, δεν συγχωρεί ο άνθρωπος τον άνθρωπο, αφού αυτό μπορεί να το κάνει μόνο ο Θεός. Ο άνθρωπος ζητά συγχώρηση από τον Θεό ή ζητά από τον Θεό να συγχωρήσει τον άλλο. Σκεφτείτε τη διακήρυξη της χριστιανικής Εκκλησίας της Γαλλίας σε σχέση με τους Εβραίους. Ζήτησε συγχώρηση από τον Θεό με μάρτυρα την εβραϊκή κοινότητα, αλλά δεν ζήτησε η ίδια συγχώρηση απευθείας από τους Εβραίους. Ο Θεός συγχωρεί, απ' αυτόν ζητούμε συγχώρηση. Η εξουσία συγχώρησης, με ή χωρίς όρους, είναι πάντοτε μια κατ' ουσίαν θεϊκή εξουσία, ακόμα κι όταν μοιάζει να ασκείται από τον άνθρωπο. Θα μπορούσαμε να σκεφτούμε το αντίθετο, ότι δηλαδή μόνο ένα πεπερασμένο ον μπορεί να τραυματιστεί, να πληγωθεί, εν ολίγοις να σκοτωθεί, και συνεπώς μόνο αυτό μπορεί να αναγκαστεί να συγχωρέσει ή να κάνει κάποιον να συγχωρέσει.

Γι' αυτό ακριβώς είναι δύσκολο να πραγματευτούμε την ανθρώπινη διάσταση της συγχώρησης. Θα μου ήταν δύσκολο να το κάνω εδώ αυτοσχεδιάζοντας, για να συζητήσουμε, επί παραδείγματι, τις θέσεις του Βλαντιμίρ Γιανκελεβίτς⁴² ή της Χάννα Άρεντ ως προς αυτό το ζήτημα. Για την τελευταία, η συγχώρηση παραμένει μια καθαρά ανθρώ-

⁴² Vladimir Jankélévitch, *L'imprescriptible. Pardonner? Dans l'honneur et la dignité*, Seuil, Paris 1986.

πινη εμπειρία, ακόμα και στην περίπτωση του Χριστού, τον οποίο αποκαλεί πάντα Ιησού Ναζωραίο, για να υπενθυμίζει τις γήινες ρίζες του, τον *ανθρώπινο* τόπο της γέννησης, καθώς και της ομιλίας του – της *πράξης της ομιλίας του*. Και το κάνει αυτό στο κεφάλαιο «Η πράξη» του βιβλίου *Η Ανθρώπινη Κατάσταση*, όπου αναλύει τη συγχώρηση και την υπόσχεση, οι οποίες θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως οι δύο προϋποθέσεις του κοινωνικού δεσμού⁴³. Πρέπει, κατά την Άρεντ, να μπορούμε να τιμωρούμε και να συγχωρούμε, ώστε να μη διακοπεί η κοινωνική ζωή. Θέτει, εν ολίγοις, ως αρχή,

43. «Αυτός που ανακάλυψε το ρόλο της συγχώρησης στη σφαίρα των *ανθρώπινων υποθέσεων* ήταν ο Ιησούς ο Ναζωραίος. Το γεγονός ότι έκανε την ανακάλυψη αυτή μέσα σε θρησκευτικό πλαίσιο και την εξέφρασε σε θρησκευτική γλώσσα δεν είναι λόγος να μην την παίρνουμε εντελώς στα σοβαρά και με την αυστηρά κοσμική έννοια [...]. Ορισμένες πλευρές της διδασκαλίας του Ιησού, οι οποίες δεν αναφέρονται κατά κύριο λόγο στο μήνυμα της χριστιανικής θρησκείας, αλλά πηγάζουν από εμπειρίες μέσα στη μικρή και στενά δεμένη κοινότητα των οπαδών του, αποφασισμένων να προκαλέσουν τις δημόσιες αρχές του Ισραήλ, συμπεριλαμβάνονται αναγκαστικά σ' αυτές τις εμπειρίες, μολονότι έχουν θεωρηθεί άνευ σημασίας εξαιτίας της δήθεν αποκλειστικά θρησκευτικής φύσης τους» (Χάννα Άρεντ, *Η ανθρώπινη κατάσταση (vita activa)* [1961], μτφρ. Στ. Ροζάνης και Γερ. Λυκιαρδόπουλος, Γνώση, Αθήνα 1986, σ. 324 [ελαφρά τροποποιημένη μετάφραση]). Δική μου η υπογράμμιση. Απ' όλα τα ευαγγελικά κείμενα που παραθέτει (*Κατά Ματθαίον, Μάρκον και Λουκά*), πιστεύω ότι μπορούμε να αντλήσουμε ένα δίδαγμα που βρίσκεται στους αντίποδες των θέσεων της Άρεντ – η οποία καταλήγει ως εξής: «Σε όλα αυτά τα παραδείγματα, η δύναμη της συγχώρησης είναι κατά κύριο λόγο μια δύναμη ανθρώπινη: ο Θεός “μας συγχωρεί τις αμαρτίες μας, όπως και εμείς συγχωρούμε τις αμαρτίες στους οφειλέτες μας”». Δική μου η υπογράμμιση. Όπως πάντα, το «όπως», το «όπως αυτό» ενός «όπως», επωμίζεται όλο το βάρος της ερμηνείας. (Ζ. Ντ.)

κι αυτό το βρίσκω ιδιαίτερα αμφισβητήσιμο, ότι η συγχώρηση δεν έχει νόημα παρά εκεί όπου μπορεί να ασκηθεί το δικαίωμα της τιμωρίας⁴⁴.

Ε. Ρ.: Δεν συμφωνείτε με αυτό;

Ζ. Ντ.: Νομίζω ότι απλοποιεί κάπως τα πράγματα. Θα έλεγα ότι η συγχώρηση δεν ανταποκρίνεται στον γνήσιο προορισμό της, αν τουλάχιστον κάτι τέτοιο μπορεί να συμβεί, παρά εκεί όπου συγχωρεί το ασυγχώρητο και εγείρεται, επομένως, πάνω από το δίκαιο και πάνω από κάθε υπολογίσιμη κύρωση. Η συγχώρηση είναι και οφείλει να παρραμείνει ξένη προς τον νομικό χώρο. Όπως και η χάρις: το δικαίωμα χάριτος δεν είναι ένα σύνηθες δικαίωμα. Η συγχώρηση δεν έχει καμία συμμετρία, καμία σχέση συμπληρωματικότητας με την κύρωση. Δεν έχει τίποτε το «κοινό» με την κύρωση. Θα μπορούσαμε (πράγμα που δεν θα κάνω εδώ) να διαβάσουμε εντελώς διαφορετικά τα κεί-

44. «Η τιμωρία είναι μια άλλη δυνατότητα, καθόλου αντίθετη: το κοινό στοιχείο που έχει με τη συγχώρηση είναι ότι επιχειρεί να θέσει τέρμα σε κάτι το οποίο, χωρίς κάποια παρέμβαση, θα μπορούσε να συνεχίζεται διαρκώς. Είναι συνεπώς άκρως ενδεικτικό, και αποτελεί *δομικό στοιχείο του χώρου των ανθρώπινων υποθέσεων*, πως οι άνθρωποι δεν μπορούν να συγχωρήσουν ό,τι δεν μπορούν να τιμωρήσουν και δεν μπορούν να τιμωρήσουν ό,τι έχει αποδειχθεί ασυγχώρητο» (*στο ίδιο*, σ. 327 [ελαφρά τροποποιημένη μετάφραση]). Δική μου η υπογράμμιση. Η Άρεντ έχει ίσως στο νου της, όπως και ο Γιανκελεβίτς όταν προχωρά σε παρόμοιους ισχυρισμούς, το Ολοκαύτωμα: είναι ασυγχώρητο, στο μέτρο που υπερβαίνει τις διαστάσεις μιας πιθανής τιμωρίας. (Ζ. Ντ.)

μενα που παραθέτει η Άρεντ, τα οποία εξάλλου –κατά λέξη και ρητώς– εκχωρούν την ύστατη εξουσία συγχώρησης στον Θεό. Το πρόβλημα δεν θα μπορούσε να είναι, εξ ορισμού, καθαρά ανθρωποκεντρικό. Υπάρχει στην ιδέα της συγχώρησης κάτι το υπερανθρώπινο. Και δεν είναι απαραίτητος ο Θεός για να μιλήσουμε για κάτι το υπερανθρώπινο ή το μη ανθρώπινο. Το αδύνατο βρίσκεται επί τω έργω στην ιδέα της απροϋπόθετης συγχώρησης, αφού αυτή η συγχώρηση που συγχωρεί το ασυγχώρητο είναι μια αδύνατη συγχώρηση. *Πράττει το αδύνατο*, καθιστά δυνατό το αδύνατο, προσφέρει το αδύνατο, συγχωρεί αυτό(ν) που δεν συγχωρείται.

Κατά συνέπεια, η συγχώρηση του ασυγχώρητου θρυμματίζει τον ανθρώπινο ορθό λόγο, ή τουλάχιστον την αρχή του λόγου που ερμηνεύεται ως υπολογισιμότητα. Στρέφεται προς ένα πράγμα, με βάση το οποίο το ανθρώπινο στοιχείο εμφανίζεται δίχως εμμένεια. Στην ιδέα της συγχώρησης υπάρχει η ιδέα της υπερβατικότητας. Ενδεχομένως, δεν έχουμε ανάγκη τη συγχώρηση ούτε την πίστη στην *πιθανή ύπαρξη* ενός τέτοιου πράγματος. Αλλά πρόκειται ακριβώς για τη δυνατότητα του αδυνάτου και, αν θέλουμε να αναφερθούμε σ' αυτή, εάν θέλουμε να χρησιμοποιήσουμε με συνέπεια αυτή τη λέξη, θα πρέπει να παραδεχτούμε ότι η συγχώρηση του ασυγχώρητου αποτελεί χειρονομία που δεν βρίσκεται πλέον στα μέτρα της ανθρώπινης εμμένειας. Από εκεί προκύπτει η θρησκεία. Επιπλέον, απ' αυτή την ιδέα του αδυνάτου, απ' αυτή την «επιθυμία» ή «σκέψη» της συγχώρησης, απ' αυτή τη σκέψη του αγνώστου ή του υπερφαινο-

μενικού, θα μπορούσε κανείς επίσης να προσεγγίσει το ζήτημα της γένεσης του θρησκευτικού στοιχείου.

E. P.: Δεν θεωρείτε ότι αυτό στο οποίο αναφερόμαστε εδώ, δίχως να το κατονομάζουμε, είναι η ιουδαιοχριστιανική κληρονομιά, από την οποία περιμένουμε να λειτουργήσει ως αντίβαρο αφενός στον επιστημονισμό, σε έναν ορισμένο αθεϊσμό και στην παγκοσμιότητα, που περιορίζουν τον άνθρωπο σε ένα είδος στρατευμένης θετικότητας, και αφετέρου στον κίνδυνο των σεκτών και του ανορθολογικού λόγου (των σεκτών, επί παραδείγματι, ή επίσης του φανατισμού), που διατείνονται ότι τον εφοδιάζουν με μια νέα πνευματικότητα;

Z. Nt.: Δεν μπορώ να απαντήσω εδώ με απλό τρόπο. Ωθώ όσο το δυνατόν μακρύτερα τη δυνατότητα ενός υπερ-αθεολογικού λόγου, αλλά ταυτόχρονα δεν σταματώ να στοχάζομαι την αβρααμική κουλτούρα (εβραϊκή, χριστιανική, ισλαμική)⁴⁵, δίχως την παραμικρή επιθυμία να την καταστρέψω ή να την απαξιώσω. Για να εξηγήσω, αν όχι να δικαιολογήσω, αυτή τη διπλή χειρονομία, η οποία, παρά τα φαινόμενα, παραμένει η ίδια, ταυτόχρονα διαιρεμένη και αδιαίρετη, θα μου χρειαζόταν να διαβάσω, να γράψω ή να ξαναγράψω ό,τι έχω ήδη γράψει. Για να περιοριστώ εδώ σε μία μόνο φράση, θα πω το εξής: εδώ και κάποια χρόνια, σε πολλά κείμενα (επί παραδείγματι, αλλά όχι μόνο εκεί, στο *Le toucher*,

45. Παραπέμπουμε ως προς αυτό το σημείο στο κεφ. 9: «Εγκώμιο της ψυχανάλυσης».

Jean-Luc Nancy), υπενθυμίζω ότι μπορούμε να εντοπίσουμε κυριολεκτικά λουθηρανές ρίζες σ' αυτή τη χαϊντεγκεριανή αποδόμηση (*Destruktion*) που σε όλη μου τη ζωή επερωτώ – ακριβώς ως μία από τις κληρονομίες στις οποίες αναφερόμαστε, κληρονομίες που πρέπει να προσλάβουμε, να υπονομεύσουμε, να συζητήσουμε, να διυλίσουμε, να μετασχηματίσουμε, με πιστό άπιστο τρόπο⁴⁶.

Ε, λοιπόν, αυτό που πάντα με ενδιέφερε ήταν μια αποδόμηση *αυτής* της αποδόμησης, αυτού του χριστιανικού «τοπίου» της αποδόμησης. Πρέπει συνεπώς να *περάσουμε* από εκεί. Μπορούμε να περάσουμε; Μπορούμε να αρκεστούμε στο να περάσουμε; Τι πάει να πει «περνώ»; Και τι «ξεπερνώ»; Σημαδεύω εκεί το βήμα μου; Μπορεί αυτό το βήμα να μην είναι για πάντα *σημαδεμένο*; Δεν θα *μπορέσουμε* ποτέ, ιδού το πεπρωμένο της κληρονομιάς, δεν θα *έπρεπε* ποτέ να θέλουμε να αποφύγουμε μια κακοτοπιά στην οποία οδηγηθήκαμε. Και δη στην οποία βαδίσαμε εμείς οι ίδιοι. Δεν θα μπορούσαμε τότε πλέον να βαδίσουμε, τίποτε δεν θα προωρούσε πλέον διαφορετικά.

46. «Να μην ξεχνούμε ποτέ τη χριστιανική μνήμη, λουθηρανή στην πραγματικότητα, της χαϊντεγκεριανής αποδόμησης (η *Destruktion* ήταν αρχικά η *destructio* του Λούθηρου, που επιδίωκε να ενεργοποιήσει εκ νέου το πρωταρχικό νόημα των Ευαγγελίων, αποδομώντας τα θεολογικά κατακάθια). Να μην την ξεχνούμε ποτέ, αν θέλουμε να μην ανακατέψουμε όλες τις “αποδομήσεις” αυτής της εποχής και του κόσμου. [...] Μια “αποδόμηση του χριστιανισμού”, εάν θα είναι ποτέ δυνατή, θα έπρεπε συνεπώς να ξεκινήσει αποποιούμενη τη χριστιανική παράδοση της *destructio*» (Jacques Derrida, *Le toucher. Jean-Luc Nancy*, ό.π., σ. 74).

Εγκώμιο της ψυχανάλυσης

Ε. ΡΟΥΝΤΙΝΕΣΚΟ: Προσεγγίζουμε τώρα το στοιχείο εκείνο που αποτέλεσε την κοινή μας αναφορά κατά τη διάρκεια αυτού του διαλόγου, και πέραν αυτού: την ψυχανάλυση. Καθώς προφέρω αυτή τη λέξη, μου έρχεται στο νου η όμορφη ιδέα του Σάντορ Φερέντσι, που ήθελε να ιδρύσει μια εταιρεία φίλων της ψυχανάλυσης, η οποία θα μπορούσε να έχει στους κόλπους της συγγραφείς, καλλιτέχνες, φιλοσόφους ή νομικούς που ενδιαφέρονται γι' αυτό τον γνωστικό κλάδο¹. Το σχέδιο το είχε, άλλωστε, εμπνευστεί ο ίδιος ο Φρόντ, ο οποίος περιτριγυριζόταν από διανοούμενους στην Ψυχολογική Εταιρεία της Τετάρτης, που είχε ιδρυθεί στη Βιέννη των αρχών του αιώνα. Πίστευε ότι δεν θα έπρε-

1. Sigmund Freud και Sandor Ferenczi, *Correspondance, 1920-1933, Les années douloureuses*, τόμ. 3, Calmann-Lévy, Paris 2000.